

**Кошок жанры – кыргыз элинин уникалдуу эстеликтери катары
(Аксы районунан топтолгон материалдардын негизинде)**

Анарбекова В., Мырзабаева Н. С. - ЖАМУ

Аннотация

Эл оозунан жыйналган материалдар эпикалык чыгармалардын жана Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулардын тексттери менен салыштырылып, ой-пикирлердин, сунуштардын негизинде чоң ийгилик жана жетишкендиктерди жараткандыгын изилдөөнүн башаты деп баалоого болот. Кошок жанрынын варианттары жана аймактык өзгөчөлүктөрү талдоого алынган. Ошону менен бирге Аксы өрөөнүнөн топтолгон кошок ырларынын өзгөчөлүгү, айырмачылыктары белгиленген. Пайдаланылган материалдар өзүнүн жаңылыгы жана оригиналдуулугу менен айырмаланып турат. Айрым кайталангыс мазмуну бар кошоктор берилди.

Материалдарды чогултууда биз өзгөчө кошок ырларынын элдик салттын талабына жараша аткарылышына, андагы өлүмгө байланышкан кошок жанрына негизги маани бердик. Анткени глобалдык процесстердин жайылышы, салттуу маданияттын жок болуп бара жатышы кошок ырларынын айтылбай калышы менен мүнөздөлөт. Анткени коомдун өнүгүүсү менен жаш муундардын улуттук салт-санаалары башка маданий чөйрөгө алмаштырылуусунан улам кошок ырларынын статусу төмөндөп барат. Ошондуктан топтолгон материалдардын негизинде толук изилденбеген же белгисиз кошок ырлары каралды. Кошокторду атайын изилдөөдө информаторлордун айтууларындагы мотивдер бири-бирине салыштырылып, тандалган объектилерде кошок тексттериндеги өзгөчөлүктөр жана окшоштуктар белгиленди. Кошок ырларында кездешкен айрым диалектилик сөздөр чечмеленди.

Кошок эл арасында айтылып, ар түрдүү курактагы адамдар кайтыш болгондо, анын сөөгүн жерге коюу үрп-адаттарында жана кыз узатуу салтында тээ байыртадан бери эле жоктоо, керээз, кош айтышуу маанисинде жана айрым инсандардын артыкчылыгын, сулуулугун, баатырдыгын, даанышмандыгын жана башка белгилүү сапаттарын жайылтуу иретинде айтылган. Кошокчулар өздөрүн курчаган турмуштагы бардык олуттуу окуяларды поэтикалык образдарда жөндөмдүүлүгүнө жараша жеткиликтүү кылып, үн ыргагы менен айтып, кээде музыкалык аспаптардын коштоосунда көпчүлүккө угузулган. Негизинен инсандын социалдык абалы эске алынып, жеке адамдардын кызыкчылыгы үчүн айтылган. Бүгүнкү күндө кошок жанры журт арасында өзүнүн нарктуулугун жоготуп бара жатат.

Кошок ырларына байкоо салганда, төмөнкүдөй тематикадагы кошокторду көрүүгө болот. Маселен, жаш балдарга, аялдарга, эркектерге арналган кошок ырлары кездешет. Алар адамдардын жаш курак өзгөчөлүктөрүнө карап дагы өзүнчө бөлүнүп кетет. Мисалы,

мазмунуна карай жаш балага, келинге, жеңеге, апага, улгайган аялга өзүнчө, ал эми эркек адамдарга карата балага, атага, улгайган эркекке деп, бөлүнүп айтылат. Ал эми салыштырмалуу адабияттарда, «Ата-энеси өлгөн кыздын кошогу», «Атасы өлгөн кыздын кошогу», «Энеси өлгөн кыздын кошогу», «Иниси өлгөн аялдын кошогу», «Кайниси өлгөн жеңенин кошогу», «Баласы өлгөн эненин кошогу», «Эжеси өлгөн кыздын кошогу», «Эри өлгөн аялдын кошогу», «Киши колдуу өлгөнгө кошулган кошок» деген сыяктуу кошоктор бар. Жогорудагылардын дээрлик көпчүлүгү аялдар тарабынан аткарылат.

Ошентип, өлүмгө байланышкан ырым-жырымдар, салт-санаалар фольклордун жашашына же кошок жанрынын пайда болушуна негизги булак болот. Мындай көркөм формада жаралган кошок ырлары турмуштук көрүнүштүн сырткы жана ички окшоштук зарылчылыгы аткарылуучу салтка гана мүнөздүү. Кошоктордун негизги объектисинде өлгөн адамдын тирүү учурунда баскан жолу, аткарган кызматы, камкордугу же инсандык

сапаттары гана баркталат. Ошондой эле кошоктор улам мезгил өткөн сайын коомдун талабына жараша тематикасы да өзгөрүүгө учурады. Бул поэтикалык көркөм чыгарма катары түпкү табиятында элдик философиянын, моралдын, этнографиянын, этнопедагогиканын адабий формага айланган бир түрү.

Кийинки жылдары кыргыз фольклорун эл арасынан жыйноо маселеси солгундап бара жатканына карабай, атайын өз алдынча экспедиция уюштурулуп материалдар жыйналды. Изденүү максатында айрым кошок ырларынын варианттарын чечмелеп, түшүндүрүүгө аракеттендик.

Учурда кыргыздардын тоолуу аймактарында эркектердин кадимкидей кошок кошуп ыйлаганын жолуктурдук. Белгилей кетсек, Аксы өрөөнүндөгү Кош-Дөбө айылындагы Гүлжигитов Масалынын баласына кошкон кошогу:

Жайында салкын күздөйүм,
Кулунум, жагоолонгон куштайым.
Кулунум, жалбырттап алып уччу эле,
Жай чилде болуп муздадым.
Коңурда салкын күздөйүм,
Кулунум, коңгуроолуу куштайым.
Көтөрүлүп уччу эле да,
Эми көк жибин гана учтадым.
Эми чапсам да бүтпөйт майданым,

Кулунум, чакырсам келбес мейманым¹- деп баласынын жаны куш сыяктуу болуп учуп кеткендиги айтууда. Анткени эл арасында адамдын жаны кандайдыр бир кубулушка айланып учуп чыгат деген түшүнүктөр бар.

Адатта, үй-бүлөдө өмүрлүк шеригинен айрылган адам көрпөндөлүк кылып, өздөрү кетирген кемчилдиктеринин себебин дайыма башкалардан издешет да, айыптаганга аракеттенишет. Чындыгында, адам баласынын башына кандайдыр бир жамандык келсе, көңүлүндө жалгыз гана жараткандан болду деп жубатышат. Ушул эле көрүнүштөр кошок ырларында бир канча жолу кайталанат. Мисалы:

Кокондон келген кош накти,
Эмне деп алдым колума.
Оо, кудайым салган иш экен,
Жесирлик кыйын иш болот.
Эмне деп алдым мойнума,
Ташкенттен келген кош накти.
Эмне деп алдым колума,
Кудайым салган иш экен.
Жесирлик кыйын иш экен,

Эмне деп алдым мойнума.
Боз тайлакка жүк арттым,
Боз тайлак белин кош тарттым.
Боз тайлак бели бош экен,
Эми боз балдарга күн арттым.
Көк тайлакка жүк арттым,
Көк тайлак белин бош тарттым.
Көк тайлак бели бош экен,

Эми боз балдарга күн арттым¹. Бул сапта аял өзүнүн жеке турмушун жана жупташкан өмүрлүк жолдошу экөө Кокондун, Ташкенттин нагине (алмурут сортунун, даамдуулугуна) салыштырып, турмуш куруудагы бактылуулуктарын сүрөттөө менен үй-бүлөдөгү түйшүктүү иш жалгыз өзүнө калгандыгын кошуп айтууда.

¹ Информатор: Гүлжигитов Масалы. Аксы району. Кош Дөбө айлы. 2003

¹ Информатор: Жуманалиева Бактыкан. Аксы району. 2003.

Элибизде «ат - адамдын канаты» деп тегин жерден айтылбаса керек. Анткени ат байыртадан эле жоокерчилик замандарда баркталып келген жана турмуш-тиричиликте дагы колдонулган. Бүгүнкү күндө маркумдун сөөгүн жерге жашырууда ата-бабалардын эзелки салтын сактап, кадырлуу адамдарга жылкы союлат. Мисалы, «Күйөөсү өлгөн аялдын кошогуна» кайрылсак:

Кекилик гана жайлайт Алайды,
Бул куураган шум өлүм, кейитет далай адамды.
Кызыл ат гана минген жылоолоп,
Аргымак ат жылдап болот деп.
Ардагым ак дикегин жаптырган,
Тобурчак ат минген жылоолоп.
Тобурчак гана сындуу болот деп,
Урматым төрбөлжүн гана жаап сындаткан.
Аа, жоргону эле минген базарга,
Жол кумарын гана жазганга.
Аа, торуну эле минген базарга,
Топ кумарын гана жазарга.
Кыраанга эле жылкы бактырган,
Кызыл эле козу бактырган.
Гүлаалы жакшы адам деп,
Урматыңды исполком келип жактырган.
Урматымдын атасы Жедигер барып ат чапкан,
Жедигер барып най алган.
Желпилдеген ат алган,
Кожо-Ата барып ат чапкан.
Урматымдын атасы Ой-Ата барып най алган,
Ошол көч бай нар алган.
Урматымдын атасы кызыл манат үй алган,
Кара-Ойдун гана башын тостурган.

Карасын жайдак коштурган¹. Бул кошок саптарында күйөөсүнүн үй-бүлөдөгү орду идеализациялануу менен жолдошунун социалдык чөйрөсүн бийиктетип көргөзүп айтат.

Үзөңгүсү коргошун,
Бай атам үзбөй минген жоргосун.
Басмайылы коргошун,
Бай атам башынан минген жоргосун.
Жоргону көрсө кайтпаган,
Жортокко бутун артпаган.
Аргымак көрсө кайтпаган,
Арыкка бутун артпаган.
Аргымак тандап ат минген,
Бай атам ак куржун салбай салт минген.
Тобурчак тандап ат минген,

Төрбөлжүн салбай салт минген¹ – деген саптарда болсо, тескерисинче, өлгөн адамдын өзү жөнүндө көбүрөөк айтылбай, анын минген аты жана ат жабдыктары тууралуу баса айтылат.

Кыргыз эли каймана мааниде сүйлөйт. Сөздү алыстан баштап, бир нерсенин четин чыгарып, угуучуну психикалык жактан даярдап, андан соң гана ток этер сөзгө өтөт. Азыркы учурда да эл арасында мындай маанидеги кошоктор сакталып калган:

Өлүмдүн жоктур каралы,

¹ Информатор. Кадырматова Касиет. Аксы району 2003-ж

¹ Информатор. Анарбекова Турсун. Аксы району. 2003 ж.

Пайгамбар кудай дос экен.
Адамзат пендеси,
Мейманга келген жан экен.
Бозоргон тоонун бооруна,
Бара албайбыз жол салып.
Боз топурак арасынан,
Ала албайбыз кол салып.
Кара жердин түбүнө,
Бара албайбыз жол салып.
Кара жердин түбүнөн,
Өлгөндөрдү ала албайбыз кол салып.
Ак кептер учат кыр менен,
Ак мечит бүтөт сыр менен.
Өлгөндөрдүн арманын,
Биз кургур, айтабыз муң менен.
Көк кептер учат кыр менен,
Көк мечит бүтөт сыр менен.
Өлгөндөрдүн арманын,

Биз кургур, айтабыз ый менен¹. Бул сап кошоктун угузуу түрүнө кирет. Ал адамдын өлүмүнө кайгыруу менен, угуучуну жоошутуу мүнөзүндө угузулууда. Ошондой эле текстте берилгендей, акыретке кеткен соң, кайра тирилүүнүн айласы жок экендиги арман менен берилүүдө.

Кара кыр чыга жайлаган,
Кайраным жеңем.
Кара ала бээ байлаган,
Кара эле бээ кымызын.
Балдары ичкен эркелеп,
Сары-Камыш чыга жайлаган.
Сарала бээ байлаган,
Сарала бээ кымызын.

Кыздары ичкен эркелеп² - деп кошокчу аялзатынын жылкы баласына жакындыгы жана уул-кыздары үчүн улуттук суусундук катары кымыз жасагандыгы баяндалууда.

Баштап бир гана баштап айтайын,
Мен кургур бай атамдын шаанисин.
Бардык бир гана элге даңк болгон,
Айтсам айтканымча бар эле.
Айтпай бир турган жан беле,
Кагылайын бай атам.
Күйсөм күйгөнүмчө бар эле,
Күйбөй бир турган жан беле.
Алтындан гана күрөк күрөгөн,
Бай атам айда эле күлүк сүрөгөн.
Күмүштөн гана күрөк күрөгөн,
Менин болгонум атам,
Күндө эле күлүк сүрөгөн.
Жоргосун гана жолдо салдырган,
Жоругу элге даң болгон.
Күлүгү гана жолду чаңдаткан,
Болгонум атам күлпөтү элди таңданткан.
Аргымакка ат кошкон,

¹ Аксы району, Кызылжар айылы, Нарбаева Сатимбү

² Информатор. Аксы району, Чие айылы, Дунгулова Алмакан. 2004 ж.

Жандетим атам ар жакшыга баш кошкон,
Тобурчакка ат кошкон,
Болгонум атам топ жакшыга баш кошкон.
Алтынды сузган табактап,
Алтыны эле атка тең болгон.
Булардын айдыны кимден кем болгон,
Күлүктү эле минген байматтап.
Күмүшү атка тең болгон,
Болгонум атам күлпөтүң кимден кем болгон.
Жылгага эле жылкы байлаткан,
Кагылайын жандетим.
Жылжытып жорго салдырган,
Коктуга эле жылкы жайдырган.
Бий баласы бий атам,
Кооздоп гана жорго салдырган.
Катыраңкы эле булак башына,
Карагер кулун байлаган.
Карагер гана кулун энесин,
Кара эле жорго минип айдаган.
Долоно эле булак башына,
Тору ала эле кулун байлаган.
Тору ала эле кулун энесин,

Болгонум атам тору жорго минип айдаган¹. Мында атасынын жорго салганын, ат чапканын сүрөттөйт. Жылкыны таптоодо атайын жайлоолорго бакканын, ата жолун жолдогонун, деги эле, түпкү теги жөнүндө да айтылат.

Изилдөөнүн максаты - элдик кошокторду улуу муундардын өз урпактарына унутулгус ыйык эстелик экендигин таанытуу. Кымындайдан топтолуп бизге жеткен ата-бабаларыбыздын ыйык мурасын жок кылып жибербей алардын бөксөсүн толуктап кийинкилерге калтыруу.

Адабияттар.

1. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. -Б., 1999ж.
2. Кошоктор. 21-том. Б., -1998ж.

1. Информаторлор:

Аксы району - Сопукулова Насибү, Нарбаева Сатимбү, Гүлжигитов Масали, Дунгулова Алмакан, Кадырматова Касиет, Анарбекова Турсун, Жуманалиева Бактыкан,

¹ Информатор. Сопукулова Насибү. Аксы району, Кызылжар айылы. 2003 ж